

Juha Suoranta

Intellektuaalinen aikuiskasvatus ja elämänmeno

"Mikä on se tulkinta maailmasta, jonka palvelukseen aikuiskasvatus voisi postmodernissa ajassa astua? Millä aikuiskasvatus kykenisi ylittämään aikakausien muutoksesta aiheutuvat ristipaineet? Olisiko peräti ajateltavissa, että aikuiskasvatus saattaisi toimia tien näyttäjänä joihinkin sellaisiin kulttuurisiin muutoksiin, joita ei vielä todellisesti ole edes olemassa ja lunastaa näin postmodernin sosiaalipoliittisen lupauksensa?"

Teesinomaisesti sanottuna suomalainen aikuiskasvatus on kiinnittynyt lujin sitein modernin aikakauden suureen kertomukseen. Eikä pelkästään kiinnittynyt, vaan toiminut tärkeänä kiihdyttimenä kehitykselle, jota voidaan kutsua sodanjälkeisen suuren yhteiskuntasuunnittelun ideaksi. Kärkipäässä modernin ja työnjaoltaan eriytyneen yhteiskunnan utopiaa elähdyttivät tietenkin poliitikot, sosiaalipoliitikot ja ennen kaikkea sosiologit yhteisrintamassa, jonka keskeinen voima perustui Allardtin (1964) viitoittamana erilaisuuden suvaitsemiseen. Nekin, jotka kärkevästi kyseenalaistivat edessä hämöttävän kuvan autuaasta lintukodosta, tulivat itseasiassa kirjoituksillaan ja lausunnoillaan vahvistaneeksi kehityksen suunnan, sellainen oli senaikaisen yhteiskuntadiskurssin mahti:

"Myös Johannes Virolaisen ja Yrjö Littusen, Urho Kekkosen ja Erik Allardtin ihanne-Suomessa aurinko paistaa, traktorit surisevat pelloilla ja kaikkialta kuuluu kansantulon kasvun iloinen kohina. Keripojat ja -tytöt kulkevat suvaitsevaisuutta säteillen, sietäen erilaisuutta ja säädellen konflikteja."(Eskola 1968, 122.)

Sen aikaiselle sosiologien ja poliitikkojen muodostamalle yhteiskunnalliselle agentille sopivat Karl Mannheimin (1936, 9) sanat:

"Jokaisessa yhteiskunnassa on sosiaalisia ryhmiä joidenka erityistehtävänä on tarjota tuolle yhteiskunnalle tulkinta maailmasta. Kutsumme näitä intelligentsiaksi."

Tämä intelligentsia uskoi tietävänsä vastaukset sellaisiin suuren luokan kysymyksiin, joita valtiofilosofit olivat pohtineet viimeiset vuosituhannet pääsemättä puusta pitkään. He kertoivat, miten yhteiskunta toimii mallikkaimmin, mitkä ovat sen päämäärät, miten ihmisiä tulee ohjailla, jotta korkeammat tavoitteet saavutetaan. He antoivat riittävän arkijärkisen tulkinnan maailmasta ja sen huomisesta. Aikuiskoulutuksessakin komiteat rakensivat perustoja suuren kokeilun läpiviemiseksi. Aikuiskoulutuspolitiikka noudatteli yleistä yhteiskunnan suunnitelmallisen rakentamisen ideologiaa paremman huomisen puolesta (Alanen 1992, 11-12). Tässä mielessä suomalaisen aikuiskasvatuksen kehitys on kaiken kaikkiaan ollut tasalaatuisempaa kuin moniarvoisempi kehitys esimerkiksi Amerikassa (ks. Stubblefield & Keane 1994, 271-290).

Vaikka puhe Suomesta yhteiskunnallisena kokonaistoimijana on tänään tosiasiallisesti muistelua eilisestä, silti yhä vielä ihmiset osallistuvat joukoin aikuiskasvatuksen erilaisiin koulutusuomiin, kukin sosiaalisen pääomansa, "tarpeidensa" ja, yhä enemmän, maksukykyensä mukaan. Yhä edelleen suuren modernin projektin käsikirjoitusta noudatellen aikuiskoulutusta huudetaan milloin minkäkin yhteiskunnallisen nytkähdyksen tasoittajaksi tai katalysaattoriksi.

Modernin edistyksen huolet

Mutta entä sitten, kun maailma yhtäkkiä muuttuikin ja arkijärkiset tulkinnat menneestä maailmasta ovat menneitä eivätkä enää pidä kutiaan myöhäisessä modernissa tai jälki/postmoderneissa yhteiskunnissa. Modernin edistys aletaankin nähdä toisesta suunnasta, yhtenä aikakautena aikakausien joukossa, joka nyt omalla vuorollaan on päättymässä. von Wrightin (1992, 163-165) analyysissä modernin edistyksen idea on ilmennyt kahtena historiallisilta lähtökohdiltaan eriävänä ajatuksena. Toinen on ajatus tiedon kasautumisesta, joka on johtanut tieteen, teknologian ja teollisuuden liittoon, yhteiskuntajärjestyksistä erilliseen taloudellisen kasvun ja lisäarvon tuottamisen teknosysteemiksi nimitettyyn moottoriin.

Toinen modernin edistyksen idea juontaa ihmisten ja yhteiskuntien täydellistymisen hybrisestä ajatuksesta. Postmodernissa ajassa sosiaaliteknolegeina hääriineen intelligentsian vanhan maailman mallit eivät pysty tulkitsemaan sitä epävarmuutta, joka luo nykyisyydestä apokalyptisen, arvaamattoman ja viheliäisen kaoot-tisen.

Charles Taylor (1995, 33-43) on analysoinut modernisaation kriisin tunnusmerkkejä esittämällä ne kolmena modernisuuteen liittyvänä huolenaiheena. Ensimmäinen näistä on *individualismi*, joka on merkinnyt oikeutta valita elämäntapansa ja mahdollisuutta murtautua irti perinnäisistä moraaliasetelmistä. Tästä individualismin merkitsemästä ihmisen irrottautumisesta olioiden paikasta olemisen ketjussa, nousemisesta ikään kuin muun luonnon yläpuolelle, on seurannut elämän merkityksen katoaminen, "tunne, että olemme lisääntyvässä määrin menettämässä elämän mielekkyyttä" (Rüsen 1992, 270).

Toinen huoli koskee *välineellisen järjen ylivaltaa*. Instrumentaalisen järjen ylivalta muodostuu kaavasta, jossa lasketaan tiettyyn päämäärään johtavien keinojen mahdollisimman taloudellinen käyttö. Menestyksen mitta on maksimaalinen tehokkuus, paras panos-tuotos -suhde. Tämän suhteen ilmentyminä olemme valmiit hylkäämään maksukyvyttömille suunnatut julkiset palvelut, koska koemme saavamme tälle sijoituksellemme äärimmäisen huonoa katetta. Tätä "luonnollista" kehitystä tietenkin edesauttaa suomalaisen yhteiskunnan suuri ja yleinen sosiaalisten asemien uusjako, jonka osana tehdään groteskeja laskelmia ihmiselämän arvon määrittelystä rahassa.

Kolmas ja edellisiin kiinteästi liittyvä modernisuuden tuottama huoli koskee vapauden menettämistä tai toisin sanoen yhteiskunnallisen liikkumatilan kaventumista. Yhteiskunta koostuu yhä enemmän pelkistä yksilöistä, kun sosiaalisena kittinä, ihmisten ja järjestelmän välisinä siltoina (ks. Siisiäinen 1993), toimineet yhteiskunnalliset liikkeet menettävät vähittäin merkityksensä:

"Autoilevien, harrastavien ja herkuttelevien herrojen toiveet toteutuvat kuin itsestään, mutta kun leipä viedään lasten suusta tai kun keskustellaan vanhusten tarpeista, vastassa ei olekaan suuria liikkeitä vaan poljetun edun hiljainen ääni tai voimaton moraalisaarna" (Sulkunen 1993, 230).

Modernin yhteiskunnan individualismin projektin keskeinen osa on ollut mahdollisuuksien tasa-arvon ideologia. Sen kiihdyttiminä ovat moderneissa yhteiskunnissa toimineet koulutusjärjestelmät, jotka ovat jakaneet yksilöille sosiaalisen liikkuvuuden pääomaa. Sosiaalinen liikkuvuus on merkinnyt valkokaulusluokan ja ns. uuden keskiluokan syntymää. Keskiluokan yksi määrittelijä on ollut työn professionalisoituminen. Tämä on johtanut eräänlaiseen uuteen säätyjärjestelmään, johon sisäänpääsyä rajoitetaan erikoistavan koulutuksen muodostamalla diplomitaloudella.

Modernin ajan avoin "suvaitsevaisuutta säteilevä", "erilaisuutta sietävä" ja "konflikteja hallitseva" yhteiskunta on siinä mielessä sulkeutumassa, että koulutuksenkin johtotähtenä toiminut *equal opportunities* -ideologia on alkanut lujaa vauhtia ja lähes ohjailemattomasti korvautua välineellisen järjen logiikkaan perustuvalla markkinaperusteisuuden aatteella. Kuten Sulkunen (1993, 223) osuvasti sanoo, koulutuksellista eriarvoisuutta ei perustella enää pelkästään kyvyillä vaan -nimenomaan maksukyvyllä.

Aikakausien asettamat ristipaineet

Aikuiskasvatus elää vielä modernissa maailmassa, jossa oletetaan vahvoja ideologisia ja aatteellisia siteitä ihmisten välille. Jos kuitenkin on niin, kuten näyttää olevan, että modernissa mielessä yhteiskunta, ja sen mukana aatteiden pysyväisyys, on menetetty, mikä tehtävä tässä todellisuudessa on aikuiskasvatuksella, joka yhä edelleen ymmärretään modernin aikakauden mukaisesti yhteiskuntasuunnittelun ja -ohjailun praktisena välineenä. Mikä on se tulkinta maailmasta, jonka palvelukseen aikuiskasvatus voisi postmodernissa ajassa astua? Millä aikuiskasvatus kykenisi ylittämään aikakausten muutoksesta aiheutuvat ristipaineet? Olisiko peräti ajateltavissa, että aikuiskasvatus saattaisi toimia tien näyttäjänä joihinkin sellaisiin kulttuurisiin muutoksiin, joita ei vielä todellisesti ole edes olemassa ja lunastaa näin postmodernin sosiaalipoliittisen lupauksensa?

Voisiko aikuiskasvatus olla intellektuaalista siinä merkityksessä, jossa intellektuaalinen vapaus olisi postmodernissa maailmassa mahdollista ilman kuulumista tiettyyn sosiaaliseen kerrostumaan, tässä tapauksessa intelligentsiaan (ks. myös Jarvis 1987, 7)? Voidaanko aikuiskasvatuksen osalta puhua tänään intellektuaalisesta voimasta, joka sykkisi yhteiskunnallisille kysymyksille, vai onko sekin kadonnut jälki-modernin yhteiskunnan häviämisen jättämään pölyyn kuten muutkin suuret liikkeet? Toistaen: onko aikuiskasvatuksen mahdollista toimia tien näyttäjänä joihinkin sellaisiin kulttuurisiin muutoksiin, jotka ovat totta vasta potentiaalisesti? jos näin olisi, mitä olisivat nuo kulttuuriset muutokset?

Sosiaaliset merkittävät muut

Postmoderni tilanne näyttää siis asettavan enemmän kysymyksiä kuin antavan mahdollisuuden edes lähelläkään riittävien vastausten esittämiseen. Silti jotain linjoja voidaan hahmotella aikuiskasvatuksen tulevaisuudelle pitäen mielessä, että tällaiseen uudelleen määrittelyyn kuuluu myös uusien elämänmuotojen mahdollisuuksien analyysi. Eräs kulttuurinen muutos liittyy työhön ja sen merkitykseen.

Selvää näet on, että yhden yhteiskunnan idean häviämisen ja postmodernin ajan piirre on työn merkityksen muuttuminen elämää jäsentävänä perustana siitä yksinkertaisesta syystä, että työtä ei kaikille näy riittävän. Työttömyys ei enää ole yksityisasia, eikä sen hallittu säätely näin ollen myöskään yksityisen ihmisen mahdollisuuksien ulottuvilla. Kun viidesosa väestöstä on työttömänä, kysymyksessä on, C. Wright Millsin (1990, 12) sanoin,

"yhteiskunnallinen ongelma, emmekä saata toivoa ratkaisun löytyvän yksittäisille ihmisille tarjoutuvien mahdollisuuksien piiristä. Näiden mahdollisuuksien perusta on luhistunut."

Tällöin keskeiseksi nousee kysymys työlle vaihtoehtoisista toiminnoista ja elämänmuodoista. Työn katoaminen ei merkitse ainoastaan toimeentulon olennaista vaikeutumista, vaan asettaa työstä pudonneet myös psyykkisesti uuteen ja odottamattomaan tilanteeseen.

Odottamattomuuteen ja ennakoimattomaan tilanteeseen suhtautumista kuvaa erään KOP:n pankkitoimihenkilön ensikäden kommentti kuultuaan vuoden 1995 alussa verekseltään kahden pankin yhdistymisestä: "ensimmäinen ajatus oli, että tämä on pahaa unta ja aamulla se häviää." Yleisesti katkelma antaa yhden esimerkin siitä, mitä länsieurooppalaisessa jälkiteollisessa yhteiskunnassa elävän ihmisen epävarmuus tarkoittaa, ja mitä tarkoittavat Marxin Kommunistisessa manifestissa kirjoittamat ennustuksenomaiset sanat: "Kaikki mikä on pysyväistä, haihtuu ilmaan." Tarkemmin lukien sanoissa paljastuu myös se psyykinen hätä, johon odottamaton tilanne johtaa. Kysymys on samasta kokemuksesta, johon Matti Kortteinen (1994) on törmännyt lukiessaan työttömien omia tarinoita putoamiskokemuksistaan. Työttömäksi joutumisen logiikka on Kortteisen mukaan jokseenkin seuraavan kaltainen. Aluksi tulee

psykkinen ahdistus, joka ilmenee ensin vihan, sitten häpeän tunteina. Tästä eteenpäin edessä on kaksi mahdollisuutta: totaalinen psykkinen menehtyminen, syöksykierre alas, tai selviytyminen. Kiinnostava ja 'elintärkeä' on havainto siitä, että työttömyyden ojasta pääseminen vaatii aina toisen, jonkin sosiaalisen sidoksen, merkittävän muun. Voisi kuvitella, että tällaisena sosiaalisena merkittävänä muuna voisi toimia myös aikuiskasvatus erilaisine toimintoineen ja muotoineen varsinkin silloin, kun tulevaisuus ei aineellisesti lupaa muuta kuin niukkuutta.

Ongelma on vain siinä, että meillä aikuiskasvatuksesta ei modernina aikana ole noussut yhtään sosiaalisesti merkittävää muutosvoimaa, joka olisi voinut olla perustana jollekin merkittävälle muulle. Suomalaisesta aikuiskasvatuksen perinteestä puuttuu tyystin sosiaalisesti kriittiseksi kutsuttu toiminnan muoto. Nyt aikuiskasvatuksella on olemassa selvä tilaus edesauttaa sitä kulttuurista muutosta tai siirtymää, jota postmodernissa ajassa kaivataan. Esimerkkejä on tosin etsittävä rajojen ulkopuolelta. Englantilainen Sally Westwood (1992) haluaa nähdä aikuiskasvatuksen osana kulttuurintutkimuksen laajenevaa kenttää, jolla on yhteytensä sellaisiin alhaalta ylöspäin (ks. myös Harva 1948, 7-8) rakentuviin liikkeisiin, jotka tunnistavat paikallisuksiensa ohella globaaleja kysymyksiä (*act locally, think globally*), ja pyrkivät myös vaikuttamaan niihin. Kiinnostavaa on tässä yhteydessä huomata, että esimerkiksi juuri Englannissa (ks. Steele 1994) aikuiskasvatuksella on ollut syviä vaikutuksia nykypäivänä keskeiseksi yhteiskuntakriittiseksi voimaksi muodostuvaan kulttuurintutkimukseen.

Paluu moderniin?

On hyvin otaksuttavaa, että postmodernissa ajassa kulttuurin tai yhteiskunnan ajankohtaisanalyysi tapahtuu ihmisten arjessa ja elämismaailmoissa yhteiskuntatieteilijöiden ylärakenteen sijasta. Kysymys on suurten teorioiden tylsyydestä ja niiden korvautumisesta paikallisilla, ihmisten itsensä muotoilemilla teorioilla. Tällainen ajatus ei ole tuntematon aikuiskasvatuksen teoriamuodostuksessa, vaan on sopuosinnassa sen Zachris Castrénin (ks. Harva 1958, 9) ennen modernia (!) esittämän, ja modernissa unohtuneen, oivalluksen kanssa, jonka mukaan aikuiskasvatukseen kuuluu olennaisesti itekasvatuspyrkimys "niissä elämänoloissa ja elämäntehtävissä, jotka he tuntevat omikseen."

Toteamuksella on aikaamme nähden kiinnostavia ulottuvuuksia. Castrénhan antaa aikuisen elämään kuuluvalla itsemääräämisoikeudelle paljon laajemman alan kuin moderniin yhteiskuntasuunnitteluun kiinnittyneessä aikuiskoulutuksessa on viimeisten vuosikymmenten aikana totuttu. Castrénilla aikuiskasvatuksen keskiössä on tietoinen ja tavoitteinen yksilö, jolla oletetaan olevan elämäntehtäviä ja -olosuhteita sillä tavoin luonnostaan, että ne ovat hänelle sosiaalisesti mielekkäitä ja merkityksellisiä, eivät mittasuhteiltaan liian suuria eivätkä liian pieniä. Mutta kuka näiden perään on kysynyt vuosikymmeniin modernissa ja ahtaasti määritellyssä hyvinvointihuumassa!

Vanhon rakenteiden kadotessa ihmisillä on useita tapoja suhtautua muutokseen. Yksi mahdollisuus on tukeutua vanhoihin ja näennäisen turvallisiin arvoihin ja käytäntöihin. Toinen vaihtoehto on "viheliäisen mukavuuden" tavoittelu populaarikulttuurin tuottamin mahdollisuuksin. Kolmas tie on lähteä kehittämään jotain sellaista, jota voisi alustavasti kutsua subjektiudeksi, tai omilla jaloillaan seisomiseksi (emansipaatioksi).

Väinö Linna (1981, 331) arvioi puolitoistavuosisikymmentä sitten niitä vaihtoehtoja, joita kulttuurilla on edessään tulevaisuuden suhteellisen taloudellisen niukkuuden yhteiskunnissa. Epävarmuus voi Linnan mukaan johtaa tukeutumiseen menneisyyden arvoihin, arvostuksiin ja tunne-elämyksiin. Mutta yhtä mahdollista on, että ajan päälle taloudellinen staattisuus saa ihmiset "etsimään korvausta kulttuurin liikkuvuudesta." Linna siis näkee (henkisen) kulttuurin omalakisenaan suhteessa taloudelliseen rakenteeseen, vaikka auki jääkin kysymys siitä, kumpi toimii toisen alustana vai toimiiko kumpikaan.

Kulttuurin näkeminen sellaisena inhimillisen toiminnan alueena, joka ei kuihdu materiaalisen hyvän ehtyessä, nostaa esiin kysymyksen hyvinvoinnin ulottuvuuksista. Tällöin toisistaan sopii karkeasti erottaa yksiulotteiset ja moniulotteiset käsitykset hyvinvoinnista. (Palkka)työn käsitteen korostaminen liittyy edelliseen näkemykseen hyvinvoinnista. (Palkka)työstä puhumisella on tietenkin konkreettinen ja selkeä perustelunsa työttömyydessä ja tarpeessa luoda työpaikkoja. Niin tärkeitä kuin puheet ja teot työttömyyden vähentämiseksi ovat, saattavat ne kuitenkin sulkea pois palkkatyölle vaihtoehtoisten toimeentulon mallien järkipärisen punninnan mahdollisuudet. On lisäksi oletettavaa, että työn arvon korostamisella julkisessa keskustelussa on muitakin kuin välittömän aineellisen toimeentulon turvaamiseen liittyviä funktioita.

Moniulotteisessa hyvinvointikäsitteessä sen sijaan inhimillisen elämän ymmärretään sisältävän monia muitakin kuin pelkästään aineelliseen hyvään kytkeytyviä puolia, joita usein raskas ja yksitoikkoinen (palkka)työ ei koskaan pysty täyttämään. Moniulotteisessa näkemyksessä kysyttäväksi tulee se vieläkin lähes kerettiläiseltä kuulostava kysymys, tekeekö työ ihmisen todella vapaaksi (Mäki-Kulmala 1995, 31) vai toimiiko työ ja siitä puhuminen muiden yhteiskunnallisten impulssien (vaihtoehtoiset elämäntavat, vapaaehtoinen niukkuus, elintason kohtuullisuusajattelu, kansalaispalkka...) ja yllykkeiden (konfrontaatiot ja anarkismi) tukahduttajana. Kaikesta hyvinvointivaltion menneisyyttä, nykyhetkeä ja tulevaisuutta käsittelevästä kirjallisuudesta (esim. Anderson ym- 1993; Haapala 1993; Anttonen ym. 1994; Heikkilä & Vähätalo 1994) huolimatta hyvinvoinnin kokonaisuusmäärittely kaipaa tänään aivan epäilemättä sellaisia keskustelunavauksia, joita Urpo Harva aikanaan esitti useissa yhteyksissä.

Useat ajattelijat ovat viimeaikoina esittäneet utopioita toiminnasta, joka nousee ihmisten omista lähtökohdista, omasta paikallisuudesta, omasta maasta. Tällaisten elämismuotojen tunnistaminen on kuitenkin vaikeata ellei peräti mahdotonta. Ongelma on siinä, että yltäkylläisen kulutuksen yhteiskunnissa paikallisen, arkisen ja seutukuntaisen yhteisöllisyyden moninaisuutta ja sille rakentuvaa identiteettiä on miltei mahdoton edes kuvitella ajassa, jossa jostain kotoisin oleva ajattelu hukkuu mediavälitteisen ja julkisuushakuisen politiikan keinoin hallinnoituun eurooppalaisuuteen (Varto & Suoranta 1995,7-8).

Ainakaan vielä meillä ei aikuiskasvatuksessa ole sellaisia 'sosiaalisia merkittäviä muita' toimintoina, ryhminä, aatteina tai puheenvuoroina, joihin ihmiset saattaisivat tarttua ja ottaa kantaa. Ellei kotikutoinen ja kotiseutuinen yhteisöllisyys ole enää mahdollista muualla kuin sadoilla kesäfestivaaleilla, tarjoutuuko yksi tie niistä mahdollisuuksista, joita tietoverkot antavat auktoriteettivapaina kommunikaatioväylinä? Onko sosiaalisen järjestyksen ongelmaan kytkeytynyt ajatus sosiaalisista merkittävistä muista sittenkin kaipuuta takaisin moderniin? Paluuta se ei ainakaan voi olla.

LÄHTEET

Alanen, Aulis 1992. Suomen aikuiskasvatuksen organisaatiomuodot. Tampereen yliopiston kasvatustieteiden laitoksen opetusmonisteita B 7.

Allardt, Erik 1966. Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine. Porvoo: WSOY

Anderson, Jan, Antti Hautamäki, Riitta Jallinoja, Ilkka Niiniluoto & Hannu Uusitalo 1993. Hyvinvointivaltio ristiaallokossa. Arvot ja tosiasiat. Helsinki: WSOY

Anttonen, Anneli, Lea Henriksson & Ritva Nätkin (toim.) 1994. Naisten hyvinvointivaltio. Tampere: Vastapaino.

Eskola, Antti 1968. Suomi sulo Pohjola. Helsinki: Kirjayhtymä.

Haapala, Pertti (toim.) 1993. Hyvinvointivaltio ja historian oikut. Tampere: Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuranjulkaisuja 6.

Harva, Urpo 1948. Kansansivistäjä. Helsinki., Otava.

Harva, Urpo 1958. Aikuiskasvatus. Helsinki: Otava.

Heikkilä, Matti & Vähätalo, Kari (toim.) 1994. Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos. Helsinki: Gaudeamus.

- Jarvis, Peter 1987. *The Development of Adult Education Knowledge*. Teoksessa Jarvis, P (toim.) *Twentieth Century Thinkers in Adult Education*. London & New York: Routledge, 3-13.
- Kortteinen, Matti 1994. *Kun pohja pettää*. Teoksessa Roos, J-P & Peltonen, E. (toim.) *Miehen elämää*. Rauma: SKS, 153-173.
- Linna, Väinö 1981. *Säilyykö historiallinen romaani*. Teoksessa Mitä, Missä, Milloin Kansalaisen vuosikiila 31 vsk., 330-332.
- Mannheim, Karl 1936. *Ideology and Utopia*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mills, C. Wright 1990. *Sosiologinen mielikuviutus*. Suom. Antti Karisto, Esa Konttinen, Pentti Takala ja Hannu Uusitalo. Helsinki: Yliopistopaino.
- Mäki-Kulmala, Heikki 1995. *Urpo Harva ja filosofian kutsumus*. Tampereen yliopiston Acta Popularia-sarja.
- Rüsen, Jörn 1992. *Historiatiede modernin ja postmodernin välissä*. Tiede & Edistys 17 (4), 270-282.
- Siisiäinen, Martti 1993. *Vanhojen sosiaalisten kittien rapautuminen*. Teoksessa Ilmonen, Kaj (toim.) *Kestävyyskoe*. Tampere: Vastapaino, 261-280.
- Steele, Tom 1994. *Representing the People: University Adult Education and the Origins of 'Cultural Studies'*. *Studies in Adult Education* 26 (2), 180-200.
- Stubblefield, Harold & Keane, Patrick 1994. *Adult Education in the American Experience. From the Colonial Period to the Present* San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Sulkunen, Pekka 1993. *Suomalainen yhteiskunta ja suurten projektien loppu*. Teoksessa Ilmonen, Kaj (toim.) *Kestävyyskoe*. Tampere: Vastapaino, 207-234.
- Taylor Charles 1995. *Autenttisuuden etiikka*. Suom. Timo Soukola. Helsinki: Gaudeamus.
- Varto, Juha & Suoranta, Juha 1995. *Pasolinin jäljet*, Teoksessa Suoranta, J. (toim.) *Kuluttaminen ja yksilön kulttuurin kuolema*. Lapin yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja C, 4-11. (Ilmestyy)
- von Wright, Georg H. 1992. *Minervan pöllö*. Keuruu: Otava.
- Westwood, Sally 1992. *Constructing the Future: A Postmodern Agenda for Adult Education*. Teoksessa Westwood, Sally & Thomas, J. E. (toim.) *Radical Agendas? The Politics of Adult Education*. Leicester: NIACE, 44-56